

גילוי וכיסוי בלשון - הטקסט כאירוע נפשי

תקציר: חיבור זה עוסק בקשר שבין השפה לבין תהליכים נפשיים. הוא מברר קשר זה באמצעות בדיקת המשמעות הנוצרת בפעולה אינטואיטיבית של קריאה, המזהה בטקסט זיקות לנפש האנושית ולאופני החוויה שלה. קשר זה מתגבש בהתבוננות בתהליכי העברה בין שני טקסטים אמנותיים, שנכתבו בתחילת המאה העשרים וחשיבותם נודעת עד ימינו. האחד הוא מאמרו של פרויד "על דברים בני חלוף" (1915), והשני הוא מאמרו של ביאליק "גילוי וכיסוי בלשון" (1915). כמה ממדי קיום משותפים לשני הטקסטים האלה: הזמן, המרחב האירופי והערכיות האסתטית. החיבור מתייחס לקשרים וליחסים בין הטקסטים ובין האישים, בכללם יחסים מטאפוריים. הוא ממחיש את תפישת תהליך ההעברה לטקסט כמרחב אינטר-טקסטואלי ורגשי, פתוח למשמעויות שונות ומצוי בתנועה מתמדת. מרחב זה, שנוצר במפגש בין יוצרים, בין טקסטים ובין קוראים, מאפשר דיאלוג בין תופעות לשוניות לבין תהליכים נפשיים, והוא מתפענח גם כביטוי לפרשנות אישית.

מילות מפתח: פרויד, ביאליק, העברה, העברה לטקסט, מודע ולא-מודע, גילוי וכיסוי, אינטר-טקסטואליות, מטאפורה, תמות זהות.

אנו אוספים ומגבשים את הניסיון של חיינו כשברקע מלווים אותנו דפוסי חשיבה ומעשים, זיכרונות והשראות מן העבר, שאותם אנו בוחנים ובודקים לאור הניסיון שרכשנו. מתוך כך, ההיסטוריה האמנותית והטקסטואלית המוכרת לנו נעשית סובייקטיבית. בלום (2008) שמערכת מושגיו בתיאוריה של השירה צומחת מן השדה הפרוידיאני,¹ גורס כי אין היסטוריה כשהיא לעצמה, אלא רק ביוגרפיה (שם, 206). במובן זה, אדם מאמץ אל ליבו טקסטים שנראה כי הם מכוונים אליו, או נושאים משמעות עבורו. גם המפגשים הספרותיים שבהם אנו מתנסים לא תמיד אפשר ליצור באמצעותם תיאוריה שיטתית, אלא להמחיש את תיבת התהודה הטקסטואלית והאסוציאטיבית, לשותף בה, ובה בעת לעשותה שייכת לנו ומזוהה עם תפישת עולמנו.

1. **חרדת ההשפעה** של הרולד בלום (2008) עוסק בתיאוריה של השירה ושל היצירותיות, בייחוד באמצעות יחסיו של המחבר עם שני התיאורטיקנים הפסיכואנליטיים של הסובייקט האנושי במאה ה-20, פרויד ולאקאן.

ספרו של בלום, **חרדת ההשפעה** (2008) מציע מסגרת התייחסות רחבה, עקרונית ואוניברסאלית למפגשים פואטיים בין טקסטים ובין כותביהם.² ניתן לראות בטקסטים הספרותיים הנוכחים בתרבות מעין "מאגר" המזרים לדיאלוג עם הקורא תמות ומטאפורות שנמצאות בזיקה לחומרי חייו. במילים אחרות, הקורא החווה את העולם שכתוכו ואת העולם שמחוצה לו, הוא צומת המפגש שבין טקסטים. צומת מורכב זה עשוי להיות הממד הלירי של החוויה, כפי שמגדירה אותה אמיר (2008) בספרה **על הלירות של הנפש**. הממד הלירי מכיל בו-בזמן את הפן המתהווה והפן המתמשך של כל אירוע נפשי. ממד זה אוחד את החוויה הן מצידה הפרטי והאינטואיטיבי שקשה לבטאו ולהסבירו, והן מצידה הכללי והמשותף לכל.

"הממד הלירי הוא המכונן את המרחב הפוטנציאלי של הנפש או את הנפש עצמה כמרחב. מדובר בתנועה בין אני ולא-אני, בין התפישה הסובייקטיבית של האובייקט לבין התפישה האובייקטיבית שלו" (שם, 15). "משמעות הדבר היא שאנו זקוקים למגע עם משהו הנחוה כחיצוני לנו על מנת שתהיה לנו חוויה של עצמנו" (שם, 25).

אפשר אפוא שהמציאות המשותפת לשני הטקסטים שלפנינו אינה אלא אשליה, והיא מכסה על מהות עמוקה יותר של דברים, שאינה משותפת ואינה מצייתת לחוקים חיצוניים. התנועה הזו שבין ההיבט הייחודי והפרטי ביותר של העצמי, לבין הביטוי הכללי והמשותף, היא העומדת בצומת המפגש שבין שני הטקסטים של ביאליק ופרויד. לצד המרחב המופשט יש במפגש הפואטי הזה היבטים ממשיים ומעברים בין היוצרים, כותבי הטקסטים, שטבעו, כל אחד בדרכו, חותם תרבותי, החל מראשית המאה העשרים ועד ימינו.

ננסה לברר את יחסי ההשפעה ביניהם, גם כמטאפורה, או כהעברה,³ הנתפשת כתכונה אימננטית של יצירת אמנות, הקשורה ליחסים בינה לבין הקורא המממש אותה.

צורן (2009) מאפיינת את יחסי ההעברה הייחודיים לפעולת הקריאה בטקסט ספרותי על ידי שילוב בין אישיותו של הקורא ואופי הטקסט. השילוב מאפשר חוויה ייחודית זו במרחב, בזמן ובמהות. מדבריה עולה כי הטקסט הספרותי מדוכב בכל קורא את תהליכי ההעברה

2. בלום פורש את טיעונו, בין השאר באמצעות ייצוג מטאפורי של דרמה משפחתית, שבה משורר חדש-"בן", נאבק על מנת למקם את עצמו במקומו של משורר-"אב", או במקום יצירה ספרותית, שקדמו לו. מעניינת העובדה שבהקשר לנקודות המפגש בין פרויד לביאליק, אי אפשר לדבר על תבנית אדיפאלית. כל אחד מהם עשוי להיות מבשר-"אב" עבור יוצרים צעירים יותר, אך נראה שלא האחד כלפי האחר.

3. העברה היא מונח פסיכולוגי שמתאר הפניה בלתי מודעת של רגשות מאדם אחד לאדם אחר. בהקשר של טיפול, העתקה של רגש שמרגיש המטופל כלפי אדם אחר, אל המטפל. ההעברה מתרחשת כחלק מיחסים ויסוד החזרה בה הוא מרכזי. סקירה ממצה של תיאוריות וגישות שונות, מפרויד ואילך, בהבנת מושג ההעברה וההעברה נגדית, כתהליך בין-אישי כולל, ראו ברמן (1986). מעניינת במיוחד בהקשר שכאן הבנתו של ביון על רעיון המיכל, ועל התהליך שבו "נוטע" פרט אחד במשנהו תכנים פנימיים שלו, ומעורר בו חוויות מטעמו (שם, 9).

הייחודיים לו. צורן (שם, 27-28) המשלבת מודלים של קריאה מן הפסיכולוגיה ומן הספרות, מתייחסת לתכונות העמימות של הטקסט הספרותי וכן לתמות הזהות של הקורא, שיחד יוצרים פרשנות ומשמעות ייחודית בכל מפגש עם טקסט אמנותי. המושג "תמות זהות"⁴ מתייחס לקביעה שכל קורא מממש את משמעות הטקסט בהתאם לנושאי תשתית הקיימים בעולמו הפנימי וחוזרים ועולים בו במהלך הקריאה. מושג זה מתקשר לתהליך של "ההעברה לטקסט"⁵, המניח כי למרות שהטקסט הספרותי אינו בבחינת זולת אנושי, האינטרקציה איתו מכילה יסודות העברתיים בדומה לכל מערכת יחסים בינאישית אחרת. במובן זה, המפגש בין המסות של ביאליק ושל פרויד יוצר העברות מטאפוריות שונות, שאינן ממצות את כל המשמעויות האפשריות של הטקסטים. הן עשויות כאמור, לצמוח מן הקשר שבין תמות הזהות של קורא מסוים ותהליכי העברה לטקסט, המתרחשים באופן ספונטני בעת הקריאה בטקסטים.

מושגים אלה מעניקים תשתית תיאורטית למעשה של פרשנות ושל חיפוש משמעות, שתחילתו באסוציאציות אישיות ובתהליכי הדהוד והיזכרות.

בחירת הטקסטים האלה והעמדתם בדיאלוג זה לצד זה, עשויות להיות גם מעין "תעודת זהות טקסטואלית". אפשר שהתמות והמטאפורות המובלעות בהן, והתלות המוצעת כאן בנוכחותם המשותפת, מהוות ייצוגים טקסטואליים של זהות של קורא מסוים בזמן נתון. במובן הרחב יותר, חיבור זה מבקש להפנות את תשומת הלב למפגשים אפשריים בין טקסטים ובין קוראים. הוא יוצא מן ההתבוננות בייחודיות של היצירה הספרותית, ובה בעת במעשה קריאה ייחודי. כל קורא מגיב על יצירה ספרותית על ידי הטמעתה בתהליכים הפסיכולוגיים המתרחשים בנפשו. תהליכים אלה מתבטאים בחיפושיו של הקורא, על פי תמת הזהות שלו, אחר תשובות מתאימות לצרכים השונים של האגו שלו.

4. המושג "תמות זהות" של הולנד (Holland, 1975) מתקשר לתיאוריות העוסקות בתגובות הקורא ומאירות את האופי האינטימי והאינדיבידואלי של תהליך הקריאה. הקורא נתפש כשותף אקטיבי היוצר מחדש את עולמו של הטקסט בפעולת הקריאה. תהליך יצירה זה נוגע לעומק עולמו הפנימי של הקורא ואף עשוי לחולל בו שינוי. הולנד (Holland) טוען כי לכל קורא תמת זהות מיוחדת לו, כלומר גרעין באישיותו, שהוא תבנית חוזרת של דחפים ומנגנוני הגנה, שעל-פיו הוא מבין ומפרש כל תופעה בעולם (שם, 108). כאן המקום לומר כי חיבור זה אינו עוסק ביישומם המלא של המושגים, כפי שאפשר היה לעשות בהקשר רחב יותר, ובייחוד במסגרת של התבוננות פסיכואנליטית אישית.

5. צורן (2000, 2009) מגבשת את המושג במסגרת תיאוריה בתחום הביבליותרפיה. עם זאת ראוי בהקשר זה להפנות את תשומת הלב לעבודתו המוקדמת יותר של הרשב (2000 [1972]) שהתייחס לנושא ההעברה במסגרת חיבור תיאוריה של ספרות. הוא הגדיר את הטקסט הספרותי כטקסט היוצר שדה ריפרור פנימי (Internal Field of Reference), תכונה המבדילה אותו מצורות אחרות של טקסטים לשוניים. הטקסט מעורר גם התייחסות לשדות ריפרור חיצוניים לו, ומן, מרחב או רעיונות. מסגרות הריפרור השונות נבנות על ידי הקורא בתהליך הקריאה ויוצרות אפשרויות הבנה מגוונות (שם, 17).

על רקע המסורת הביקורתית שנכרכה בה⁶ מזמנת כאן המסה "גילוי וכיסוי בלשון" (ביאליק, 1915) קריאה נוספת. טקסט זה הוא ממין היצירות שטעמן לא פג, שהן נכס אמנות שעשוי ללוות אותנו בדרכי חיינו, בחיפוש אחר חוויה של משמעות, בהוראה ובטיפול. אפשר לגשת אליו לעיון נוסף, ברוח המניע הרגשי המוצע בלשונו של בלום: "חייב להיות אקט רב-כוח של קריאה מנכסת, שהוא סוג של התאהבות ביצירה ספרותית. קריאה שכזו תהיה בהכרח ייחודית, וכמעט לבטח אמביוולנטית, אף על פי שאמביוולנטיות זו תהיה אולי מושווית" (2008, 202). אפשר לראות בו גם טקסט בעל "אי מוגדרות אופטימאלית", ולפיכך עתיר אפשרויות של היענות שהוא פותח בפני הקוראים. צורן (2000, 96) המצטט את ברינקר (1980) מבהירה כי לא כל קורא מסוגל להיענות באופן זהה לאתגר שמציע הטקסט ולמה שהוא מזמן לו. יתר על כן, לא כל הטקסטים זהים באפשרויות שהם פותחים בפני קוראיהם. נראה כי שני הטקסטים, של ביאליק ושל פרויד, ניחנים בתכונות המעודדות דיאלוג ויחסי העברה: יש להם מובן כולל, אותו ניתן לתאר במונחים רפנציאליים, ומובן זה מובלע ואינו מפורש.

הטקסט של ביאליק עוסק בענייני פרוזה ושירה, בהיבטים לשוניים, ומחזיק גם הגות פילוסופית שעניינה נפש האדם. הוא נוגע ביחסיו עם חלקים שבתוכו, המודע והלא-מודע, חרדות ומנגנוני הגנה, הדיבור והלשון כמטאפורה להתנהגות רגשית, והיצירתיות הצומחת בשדה אינטר-טקסטואלי, שמצוי בתנועה מתמדת. הגות זו מתפענחת גם במישורים הפנימיים שלנו, בין אדם לבין עצמו, וגם מחוצה לנו, ביחסינו עם מציאות חיינו, וכן במאגר הטקסטואלי הכולל. האין כאן אצל ביאליק כמה מן האמיתות שאנו מכירים מן החשיבה של פרויד? האם הפצעתה של התיאוריה הפסיכואנליטית בתחילת המאה הגיעה אל ביאליק והשפיעה עליו? ואולי ניכרת כאן מחשבה עצמאית, אפילו חדשנית, של ביאליק, ששאלה מהגותו של ניטשה, המוקדם יותר, בייחוד בעניין המודע והלא-מודע, ורק ברבות השנים אפשר לראות עד כמה היא נושקת למעגלי חשיבתו של פרויד?⁷

המסה "על דברים בני חלוף" (פרויד, 1915) נכתבה באותה שנה שבה נכתבה המסה של ביאליק, בנסיבות היסטוריות דומות, באקלים הזמן האירופי של מלחמת העולם הראשונה. התבוננות בתכניה של מסה זו, בהשוואה לזו של ביאליק, תמצא שרוב פניה שונים. ניסיון

6. ראו אוסף המאמרים בעריכת צבי לוז וזויה שמיר (2001), המשקף את ריבוי פניה של המסה. כן ראוי להפנות את תשומת הלב למאמרו של ענברי (1999), שסוקר התייחסויות ביקורתיות מרכזיות לשירתו של ביאליק, אלה הגישות של סרן, קורצווייל, פרי ומירון. כדי להמחיש את נטייתו הפרשנית השונה, הוא לוקח מן המסה ומאיר באמצעותה את תשתית השירה של ביאליק.

7. רולניק (2007) מדגיש בספרו, העוסק בהגירתה של הפסיכואנליזה ממרכז אירופה לארץ ישראל, והתקבלותה כאן, כי משנתו של ניטשה הונחלה לקוראי העברית על ידי סופר פופולרי כמו ברדיצ'בסקי. לעומת זאת, לא ניתן להצביע על סופר ישראלי שיצירתו בעברית נתנה פתחון פה מובהק לעולם המושגים והמטאפורות הפרוידיאני (שם, 271).

החיים וההתפתחות של יוצרה רחוקים, המקום וההקשרים האישיים אחרים. ובכל זאת, הטקסטים מהדהדים תנועה של מעברים משותפים. חיבורו הקצר והפיזי של פרויד על החלופיות הוא טקסט המכיל ומהדהד את הצער הפרטי שבעקבות אובדן, המתברר ומסתעף בתוך תבנית הצער הכלל-אנושי. חומרי המציאות האישיים שבו, כמו מתכנסים למדיום האמנותי ומבטאים אמת אוניברסלית. אמת זו מתקשרת לתנועה המחזורית שבטבע, באמנות ובחיים האנושיים. כל מישורי הקיום עשויים בתנועה והם מחזיקים בטבעם את החלופיות ובתוכה גם את האבל והאובדן. מסה זו מציעה בעיקרה התבוננות במפגש עם "זמן החיים", הזמן הריאלי שאי אפשר לחזור בו על מהלך אחד של חיים, ומה שחלף מתקיים בנו אך ורק באמצעות רישומו של הזיכרון. לא ניתן לחזור אליו בפועל, והוא עומד מחוץ לאפשרויות השינוי.

המסה של ביאליק, לעומת זאת, מציעה התבוננות במפגש עם "זמן היצירה", זמן ההתהוות של מילים ושל תהליכים נפשיים. ברצף זמן מן הסוג הזה ניתן לשוב ולחזור אל מה שהיה, דבר שנמנע מאתנו בחיים. זמן תנועת המחשבות והמילים בין כיסוי לגילוי, בין עבר להווה, בין מודע ללא מודע, הוא זמן מעגלי. אפשר שהטקסט המעגלי נדרש להשוואה כאן כנחמה, כפיצוי או כהשלמה לטקסט הליניארי. לא מן הנמנע שהמשמעות הליניארית אצל פרויד היא פיקחון ומודעות אל מול האשליה של האמנות ותשוקת היצירה התמידית בחיבורו של ביאליק.

האם המפגש הפואטי בין שני הטקסטים של ביאליק ופרויד הוא אפוא ממשי או מדומה? שניהם בני ראשית המאה העשרים, מעוררים הזדהות והתייחסות בלתי פוסקים, יוצרי הגות ומובילי דרך פואטית ורטורית, שעבודותיהם מהדהדות בתרבות המערב במאה השנים האחרונות. במרחב אינטר-טקסטואלי כללי שמחזיק בתוכו את שני הטקסטים, מאפשרים תהליכי הקריאה בהם את התרחשותו של תהליך נפשי דינאמי, בעל איכות משתנה ואולי חמקמקה. נראה כי התכנים הייחודיים שלהם ואיכותם הספרותית מעודדים את המפגש העיוני והחוויתי שהם מזמנים. מפגש זה נוצר באמצעות תהליכים של היזכרות, שחזור והעברה.

בעוד שיש קוראים ומבקרים הנוטים לחקור יצירה ספרותית כאילו היא ישות אוטונומית, כאילו היא נושאת את משמעותה שלה, חיבור זה מאמץ את גישתו של בלוס (2008), לפיה כל טקסט, או ללא ספק אותו טקסט הראוי לתשומת ליבנו, הוא למעשה אינטר-טקסט. הטקסט האמנותי אוהז תמיד רק בחלק מהמשמעות, הוא כשלעצמו אינו מדיום אוטונומי, אלא סינקדוכה לשלם נרחב יותר הכולל טקסטים אחרים. לא די אפוא להתבונן בטקסט כשלעצמו, אלא יש להפנות את תשומת הלב ליחסים בין טקסטים. במובן זה הטקסט נתפש כאירוע יחסי, ואולי אף כאירוע נפשי.⁸ צורן (2009, 22) מדמה את המקום הזה שבו נפגשים הקורא והטקסט ל"אזור

8. פיטר ברוקס (Brooks, 1984) טבע את המונח "הטקסט כאירוע נפשי", והוא מאיר באמצעותו את ההתאמה ההכרחית בין הדינאמיקות הנפשיות והספרותיות. הוא עושה זאת באמצעות עיון בטקסטים מגוונים, בין השאר בדיוניו על "מעבר לעיקרון העונג" של פרויד, כדי ליצור פרדיגמה לכלל הסיפורים. גם עבודתה של אמיר (2008) עוסקת בהרחבה בהתאמה שבין הנפש האינדיבידואלית לבין האובייקט האסתטי.

סחר חופשי", מקום של הכלה, שיתוף וזיקת גומלין. מקום של אמצע הדרך, בין המציאות לעולמו הפנימי של הקורא, מקום שבו יכולים להתקיים בו-בזמן מציאות ודמיון, "מקום מנוחה לאדם".

ההתחקות אחר מעגלים נושקים לשני הטקסטים האלה, עשויה להיות גם חיפוש מייצג או סמלי של נקודות מפגש שבין ספרות ופסיכואנליזה.⁹ גלדמן (1998) מביא בספרו סקירה התפתחותית של תיאוריות משני התחומים. הוא פותח באתוס המנחה של פרויד, הרואה בפסיכואנליזה דרך לידיעת האמת הסמויה והמכרעת של ההנעה האנושית. המושג המשותף לכל ההתפתחויות בשדה הפסיכואנליטי הוא – הלא-מודע. כל גישה לפרשנות ספרותית מתוך השדה הפסיכואנליטי מכוונת את מבטה אל הלא-מודע, מתוך הנחות שונות בדבר תכניו, מהותו ומיקומו. יש והלא-מודע הוא של הסופר, יש והוא של הקורא, ולעיתים הוא הלא-מודע של הטקסט עצמו, כאריג לשוני בעל ישות אוטונומית. הנחת הלא-מודע מקנה לפרשנות הפסיכואנליטית את תבנית התשתית שלה: חשיפתו של היחס בין תוכנו הגלוי של טקסט לבין תוכנו הסמוי, או במילים אחרות, חשיפת היחס בין תוכנה המודע של הקריאה לבין תוכנה הסמוי או הלא-נודע (שם, 13).

גלדמן אינו מתייחס בספרו למאמר זה של ביאליק, ואינו עוסק בפרשנותו. עם זאת, בלי משים, הוא משתמש בכותרתו כדי להאיר את התשתית התיאורטית של פרויד. היש קשר הדוק מזה בין שני התיאורטיקנים? הביטוי האמנותי "גילוי וכיסוי בלשון", ממיר את נופיו מן השדה של הספרות אל השדה של הפסיכולוגיה, ולהיפך. ניצניו כאמור במסה של ביאליק, ובהמשך במאמרים ובספרים רבים, הוא שב ומופיע, לובש ופושט משמעות, מסמן את הקשר שנכרך לאורך כל המאה העשרים, בין טקסטים של שני היוצרים, ביאליק ופרויד.¹⁰

אמיר (2008) מתייחסת בספרה בקצרה, אך באופן ייחודי, למאמרו של ביאליק, תוך שהיא משלבת התבוננויות מחקריות מתחום הפסיכולוגיה והספרות. היא מצביעה על האופן שבו העצמי פוגש באובייקט, ובכלל זה באובייקט אסתטי, והמפגש ביניהם נושא אופי כפול. מן הצד האחד נושא המפגש אופי של חישוף (carving), ומן הצד האחר – אופי של עיטוף (enveloping). בין שני אופני המפגש הללו, בין החישוף לעיטוף, מקבלת הדרמה של העולם הפנימי את צורתה הסמלית. שתי הפונקציות האלה מאפשרות לא רק את המפגש בין העצמי

9. ראו בהקשר זה את מאמרו המקיף של ברמן (1987) שמתאר תפישות מורכבות ביחס לשילוב פסיכואנליזה וספרות, בייחוד אלה הבוחנות את תגובותיו של הקורא ליצירה, תגובות שבחלקן קיימות ברמה לא מודעת ומבטאות, הן את אישיותו של הקורא והן את אופיו הייחודי של הטקסט. ברמן מדבר על העולם הייצוגי של הקורא, הפוגש את כל רובדי היצירה ומוצא בה הדים, נקודות מגע ונקודות פיתוח אפשריות לייצוגי האובייקטים ולייצוגי העצמי המאכלסים את חייו הפנימיים (שם, 212).

10. מאמר זה מציג את המושג "גילוי וכיסוי" כלייטמוטיב תיאורטי, אמנותי ואישי. מגעים פואטיים סביב הביטוי יוארו כאן בהמשך, וראו להלן.

לאובייקט האסתטי, אלא הן שתי הפונקציות המכוננות של העצמי באשר הוא (שם, 92). גילוי וכיסוי בלשון הופכים אפוא לחישוף ולעיטוף של הנפש האנושית ושל אופני ההתקיימות שלה.

גילוי וכיסוי בלשון

הגותו של ביאליק בנושאי הלשון בכלל, ותחיית הלשון העברית בגולה ובארץ ישראל בפרט, היא סינתזה שנתגבשה החל בשנת 1903 ואילך. מסה זו שאנו דנים בה היא חוליה הגותית נוספת בשרשרת פעילויות ענפות, בהן נכללות מלאכת העריכה בהוצאת "מוריה", עריכת החלק הספרותי של השילוח (ורשה) והוראת התרבות העברית לתלמידיו, תחילה ב"ישיבה הגדולה" שבאודסה, ואחר כך בבית המדרש למורים מיסודה של רשת "תרבות", אף הוא באודסה. במרוצת שנות העריכה וההוראה הכין ביאליק את נאומיו לקראת הקונגרסים שאליהם נשלח כציר של ציוני אודסה. גם התבטאויותיו אלו מתמקדות בתחיית השפה ובדרכי הרחבתה והנחלתה. רובן דנות במעמדה המיוחד של העברית: בטלטלות שבהן התנסתה באותן שנים גורליות בהן עברה מן הגולה לארץ-ישראל, בהחליפה את מעמדה מלשון קודש ולשון ספר ללשון דיבור וחולין, ובהיפכה משפה עתיקה לשפה מודרנית (שמיר, 2001).

על רקע הגותו של ביאליק בענייני לשון, הפזורה במסותיו ובנאומיו הרבים, המסה "גילוי וכיסוי בלשון" (1915) עשויה להיראות כנטע זר. כל כולה אמירה כללית ואוניברסאלית, בלא רמז כלשהו, אפילו קל שבקלים, למצבה הייחודי של הלשון העברית המתחדשת. שמיר (שם, 152) סוקרת כמה מן התמות המרכזיות שהיא רואה במסה: יש בה דיון מאלף בפילוסופיה של הלשון, הרהורים על תפקידן של המילים כמפלט מאימת התנטוס והתוהו, על תהליכי שחיקתן, על ההבדלים שבין לשון הפרוזה ללשון השירה, על הלשוניות שללא מילים, המבטאות רגש אנושי אוניברסאלי. כל עניינה עומד אפוא על התפתחות האדם ותרבותו, ועל האוניברסאליות של השפה. שמיר מדגישה את אופייה הנדיר של המסה במכלול כתביו של ביאליק, ומתחקה אחר מאורעות השעה, הזמן שבו נכתבה, בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, והבעייתיות הלאומית בת הזמן, כסיבות שעשויות להסביר את תופעת חריגותה. היא מבררת את האווירה התרבותית בשעה שהמרכז העברי באודסה (שאליו היה המשורר קשור בטבורו גם כשנודד למדינות הים) איבד את אחרוני סופריו. בשעה זו של התפוררות מבית ומחוץ ושל הקמת עולם חדש על חורבות הישן, נמשך ביאליק באופן טבעי אל הלכי רוח ניאור-סימבוליסטים ששטפו את הספרות וההגות בת הזמן, ושאל את עצמו שאלות הומניסטיות כלליות, הנוגעות לאדם באשר הוא.

מבחר המאמרים שבעריכת לוז ושמיר (2001) זורה אור על מעמדה החריג של המסה במסכת יצירתו של ביאליק, מזוויות התבוננות מגוונות. אך שאלת זרותה ופשרה עדיין אומרת דרשני. אפשר שדברים אלה יהיו צעד פרשני נוסף בכיוון שכבר נוצר, והוא הניסיון לראות בתכניה

הלשוניים מובן מטאפורי ולא רק קונקרטי. במילים אחרות, מדובר בתהליך של העברת התכנים מתחום השפה לתחום הנפש, ומתחום העולם החיצוני אל מרחב העולם הפנימי.

אין מהרהרים אחר מידות הטבע, כך מנהגו של עולם, אומר ביאליק, ומילותיו מהדהדות את ההכרה של פרויד בחוקיותם של "דברים", שבכותרת מאמרו. המילה אינה יכולה לעמוד כל ימיה במלוא כוחה וזוהרה הראשון, שהרי חיי הנפש, החיים החברתיים וחיי הטבע מזמנים לנו התחלפויות בלתי פוסקות, והתהום הפעורה תחתינו גם היא כמו מחליפה "תפקידים". לעיתים ממלאה את הווייתנו, לעיתים נשכחת, וכמעט איננו משגיחים בה, ויש שהיא נגלית ונסתרת לסירוגין. אפשר שמצטייירים לפנינו בהתאמה מצבי נפש שונים: אחד הוא השקיעה בחרדות ובאבל, שני הוא הכחשה מלאה של ידיעת המוות והכיליון, הם כוחות האופל, והשלישי הוא המצב המאוזן, שמחזיק יחסי כוחות מתוחים בין המודע ללא-מודע, בין רגעי הגילוי לבין רגעי ההסתרה. כך אין לדבר סוף, כפי שאומר ביאליק. מילה הולכת ומילה באה, שיטה עולה ושיטה יורדת, והאיזון הישן והנצחי בעיניו עומד. לא ישתנה ולא יתמעט.

"האדם מציץ רגע בסדק שנפתח, ולפחדו הגדול מוצא והנה שוב ה'תוהו' האיום לפניו - - - אדם, כל זמן שהוא חי ושואף ומתנוועע ופועל, ממלא חלל - - - כל שטף החיים, כל תוכנם אינם אלא השתדלות רצופה, יגיעה בלתי פוסקת של הסח הדעת" (ביאליק, 1954 [1915]: כ"ט). "הרגע המסוכן ביותר – גם כריבור וגם בחיים – אינו אפוא אלא זה שבין כיסוי לכיסוי, כשהתוהו מנצנץ, אבל רגעים כאלה מעטים מאוד גם בשגרת הלשון וגם בשגרת החיים, ועל פי רוב בני אדם מדלגים עליהם ואינם מרגישים" (שם, ל), (ההדגשות שלי, נ"ל).

ביאליק מתאר לפנינו את האדם בצומת קונפליקטואלי, במנוסתו מן המפגש עם התוהו, בהשתלט עליו הפחד להישאר ולו לרגע עם אותו "תוהו" אפל, אך גם במשיכה אל המסתורין המפתה שבו. בשפת פרויד אפשר לראות בצומת הזה את התרקותותן של חומות הגנה, אותם מנגנוני הגנה שיוצר לו האדם כדי להתרחק מן המודחק, ולא לאפשר לחומרים המאיימים ומעוררי החרדה לעלות להכרה המודעת. ידוע כי לפי תפישתו של פרויד, המידע המודחק אינו אובר, אלא נאגר בצורה לא מודעת, ועשוי לצוץ ולעלות להכרה בשלב כלשהו בחיים. הזיכרון המודחק אינו שוכן באופן רדום בלא-מודע, אלא ממשיך להפעיל את השפעתו, שעשויה להתגלות בטיפול, דרך חלומות, או בעשייה יצירתית. המילה נעשית בתוך כך מעין רקמת תוהו עדינה. באחת היא כיסוי וחציצה מפני המחסן הפרטי הנעול, ובה בעת היא מאפשרת לפרוק את משא הזיכרון מעל חפץ זה או אחר, או מעל תמונה של יחסים שהיא דולה מן המחסן האפל.

בחלק האחרון של המסה, ביאליק מתאר את התזווה של אותה רקמת תוהו, כתנועה חוזרת ונשנית, בלתי פוסקת. זמן היצירה נתפש כזמן של אבל, אוברדן והיפרדות מן המודחק ומן האפל. בה בעת זהו זמן שבו המילה הישנה זורחת באור חדש.

בדומה לתמה העולה ממסתו של פרויד, ביאליק מתחקה כאן אחר הרגע בן-החלוף, רגע

נשמתם היחידה וסגולתם העצמית של ה"דברים", רגע יצירת הטקסט. ממש כמו פרויד, הוא מציג נחמה ותקווה בהרכבות ובצירופים חדשים, בהליכה קדימה עם אובייקטים חדשים, שזה עתה נוצרו, שעה שתמו חייהם של האובייקטים הישנים.

"בחומר הלשון באו על ידי כך חילופי משמרות והעתקי מקומות - - - והמילים הקבועות כאילו נחלצות לרגע ממשבצותיהן ומחליפות מקום זו עם זו. ובינתיים בין כיסוי לכיסוי מהבהבת התהום" (שם, לא). המצב הקונפליקטואלי הרגשי הופך להיות מצב אוקסימורוני-לשוני. כיוון שהאוקסימורון הוא מטאפורה המקיימת בתוכה ברכוזמן שני שדות משמעות סותרים, זהו מצב שבתוכו ניתן לחיות ניגודים ולחיותם באותו זמן באורח משמעותי, בלי להזדקק להכרעה ביניהם. המטאפורה "גילוי וכיסוי בלשון" מאפשרת אפוא להכיל ולחיות את אותם מצבי נפש שהקונפליקט בהם הוא מהותי ובלתי נמנע.

על דברים בני חלוף

החיבור הקצר והפיזיטי "על דברים בני חלוף", נכתב על ידי פרויד ב-1915, בהזמנת מכון גיטה בברלין, ונכלל בכרך בשם "ארצו של גיטה 1914-1916". טקסט ייחודי זה מאפשר לעמוד על כמה מסגולות הכתיבה האופייניות של פרויד, בהן הרוח ההומניסטית, המטאפוריות והמבט הנודד בין יוצרים ובין יצירות. דרכו הייחודית של פרויד היא בכך שהוא פותח צוהר לרשת של יחסים בין-אישיים, בינו לבין דמויות אחדות, מוכרות ומשפיעות, אז כן עתה. זאת בשונה מן הכתיבה המופשטת של ביאליק במסה זו, שאולי נובעת מאירוע חד-פעמי וחוויתי שלו עצמו, אך מתיימרת לנסח בגלוי על האדם באשר הוא. המשורר הצעיר ובעל השם, אותו מזכיר כאן פרויד, הוא ככל הנראה ריינר מריה רילקה, ואילו "הידיד השתקן" עליו מרמז פרויד, הוא ככל הנראה אהובתו של המשורר באותה תקופה, הסופרת הפסיכואנליטיקאית לו אנדראס סלומה. סלומה, כך נודע, זימנה פגישה ראשונה בין פרויד לרילקה בקונגרס מינכן ב-1913, ביום בו נאלץ פרויד להכיר בקרע הבלתי נמנע עם יונג ובתחושת האובדן של התלמיד שהיה יקר לו כבן. פגישה נוספת של פרויד עם רילקה התקיימה בווינה ב-1915 ועליה כתב פרויד לסלומה, כי רילקה "נתן לנו להבין באופן חד-משמעי שלא ניתן יהיה לרקום עימו קשר נצחי. ככל שהיה לבבי בביקורו הראשון, לא עלה בידינו להניעו לביקור נוסף" (רולניק, 2008, 233).

היפרדות ואובדן עומדים אפוא בלב הטקסט, עם הכרה בזמניותם של יחסים ושל תופעות טבע ואמנות. לנוכח המפגשים בין היוצרים, מעניינת גם העובדה שאחד משיריו המאוחרים של רילקה נושא שם הזהה לזה שפרויד בחר לחיבורו. אפשר שהיחסים הבין-אישיים הם מניע למפגש יצירתי, ואפשר שיחסים טקסטואליים הם מרחב ההעברה וההשפעה, מרחב אינטר-טקסטואלי דינמי ותוסס.

רולניק מוסיף עוד כי בעת כתיבתו של חיבור זה הושלמה כבר כתיבתו של "אבל ומלנכוליה",

שפורסם שנתיים מאוחר יותר. "כהרגלו, במקומות בהם חשש שהוא מציב אתגר גדול מדי בפני יכולת ההפשטה של קוראיו, העדיף פרויד את עזרתם של המשוררים על פני השימוש בסכמות עיוניות, ואנו נפעמים בכל פעם מחדש מהשימוש שהוא עושה במטאפורות ובלשון פיגורטיבית" (שם, שם). ואולי מהדהדת כותרת מאמרו את ההנחה הפואטית, שכל דבר בן-חלוף אינו אלא מטאפורה, ומטאפורה במשמעותה הלשונית הלוא היא העברה, שנושאת משמעות ומעבירה אותה ממקום למקום. במשמעותה הרגשית, מטאפורה היא העברה של יחסים, בין-אובייקטים, בין דימויים ובין זמנים שונים.

בפתח המסה עומד פרויד על החלופיות שבטבע, בהציגו דיאלוג פנימי בינו לבין אותו "ידיד שתקן ומשורר צעיר ובעל שם". המשורר נעצב על המראות הקיציים והפורחים שיגיעו לכיליון עם בוא החורף. הוא כואב את זמניות הטבע וגילוייו, וקשה לו להשלים שכל אלה עתידים לחלוף ולעבור מן העולם. פרויד, לעומת זאת, חולק עליו, ומוצא כי הזמניות היא מעלתו וערכו של היופי. הוא נסמך על התנועה המחזורית הקבועה של עונות השנה, שתשיב ותצמיח מחדש את המראות החולפים. תנועת המחזוריות היא סדר הדברים שנוטעים ביטחון. מן הטבע נודד מבטו של פרויד אל הגוף והמבע האנושי, המתכלים ואובדים לנגד עינינו לבלי שוב. אלא שזמניותם של חיי האדם דווקא מוסיפה בעיניו לקסמם. מה גם "שערכו של כל היפה והמושלם נקבע על ידי המשמעות של אלה לעולם הרגשות שלנו, ולכן אין חובה שיתקיימו מעבר להמשך הקיום שלנו" (שם, 234).

פרויד ממחיש לנגד עינינו כיצד הוא מעמיד הגות פילוסופית, שצומחת מן הניסיון האנושי הפרטי שלו. במקרה זה, בטיול שהוא עורך, תרתי משמע, בנוף בחברת ידידו, וכן בתוך מחשבתו, בינו לבין עצמו. בתוך כך הוא מגבש את הבנתו על מעורבותו של הגורם הריגושי בשיבוש יכולת ההבנה הרעיונית והשיפוטית.

"אנו משווים בנפשנו שברשותנו מעין מידה של יכולת לאהוב, המכונה ליבידו, שבשלב ההתפתחות הראשוניים הופנתה ל'אני'. מאוחר יותר, אך למעשה בשלב מוקדם ביותר, פונה הליבידו מה'אני' לאובייקטים, שנלקחים ונטמעים בדרך זו ב'אני' שלנו. כאשר האובייקטים נהרסים או אובדים משתחררת יכולתנו לאהוב ויוצאת לחופשי. - - כל שאנו רואים הוא שהליבידו נאחז באובייקטים שלו גם לאחר שאבדו, וממאן לוותר עליהם גם בהימצא להם תחליף. זהו אם כן האבל" (שם, שם). פרויד מוסיף עוד ואומר, כי ידוע לנו שהאבל, כואב ככל שיהיה, דרכו שהוא חולף, ויצר החיים שלנו ימצא אובייקטים חלופיים בעלי ערך זהה, או אפילו גדול יותר מאלה שאבדו. "דברים בני חלוף" נרמים כמאגר הממשות כולה: אובייקטים, מבעים לשוניים ורגשות.

ההתבוננות הפואטית של פרויד ממחישה לנו את הדרך שהוא רוקם, מתוך החיים הפרטיים, את המעשה האמנותי ואת האמירה הפילוסופית. היצירתיות נרמית כתכונה טבעית לנו, מתעוררת

ונסוגה לסירוגין, משמרת את היקר לנו, ובר־בזמן מותירה חלקים ממנו מאחור, והולכת הלאה אל בריאה חדשה.

בספרו **משה של פרויד**, עומד ירושלמי (2006) על אחד המאפיינים באישיותו של פרויד, והוא הצורך להזדהות ולזהות אחרים עם דמויות בעלות שיעור קומה בהיסטוריה ובמיתולוגיה. הוא עומד למשל, על הזיהוי של פרויד במשה, והזיהוי של יונג כיהושע, אך מסייג כי נטייה זו מחייבת חקירה נוספת. לדעתו יש לחקור את העולם הפנימי המורכב של הפרסונות של פרויד ולעמוד על הצרכים הפסיכולוגיים שהן מילאו. "עם זאת, עלינו לשים לב שלא נתפוש את הזיהויים האלה כמטאפורות ניחות, או קבועות. פרויד תמיד הזיז את הפרסונות שלו וזיהויים סמליים הם תמיד רב ערכיים" (שם, 86).

אפשר אפוא לראות גם את "על דברים בני חלוף" כשדה אינטר־טקסטואלי, שבו האגו הוא האני הפואטי של פרויד, ולצידו או בתוכו קולות נוספים כגון של גתה, המובלע בטקסט, או אולי של רילקה, שאליו יש התייחסות ברורה יותר, וכל יוצר נערך אחר המהווה מושא לפנטזיה. אפשר לשייך לפרויד את הקולות העולים מן הטקסט, ולא מן הנמנע לזהות בהם כאמור גם יוצרים אחרים. המרחב הטקסטואלי מהדהד יוצרים, טקסטים, קוראים ופרשנויות של קוראים. ניתן להצביע על היוצרים באפיון היסטורי של "מוקדם" או "מאוחר", וזו אולי נטייה טבעית שלנו לערוך את הסדר הזה שנותן משמעות ומארגן גם את יחסי ההעברה. עם זאת, אפשר למצוא בטקסט זה, ואולי בכל טקסט, יוצרים בני זמן שונה שמעורבבים יחדיו וארוגים בקולותיהם. בלשונו של פרויד, בתוך האגו אפשר למצוא כמה מן הסמכויות מתמזגות זו בזו, ובלשונו של בלום (2008, 15), האני הפואטי הוא מקום צפוף.

בין היסטוריה לפואטיקה

חיפוש אחר נקודות מפגש היסטוריות בין ביאליק ופרויד, והניסיון לברר מעגלי השפעה של תיאוריות פסיכואנליטיות על ביאליק, מגלה תמונה מורכבת. אחת העדויות להיכרות של ביאליק עם התיאוריות של פרויד וליחס החשדני שלו כלפיהן, עולה בספרו של עובדיהו (1970), שמביא לקט דברים מפי ביאליק עצמו. בפרק שהוא מכנה "שיטת פרויד ומסלפיה", עומד ביאליק על השימוש המופרז שעושים חוקרים ומבקרי ספרות בכמה מרעיונותיו. "אף הרעיון הנעלה והטהור ביותר, כל הפרזה והגזמה עשויה לסלפו ולזהמו. דבר מעין זה אירע גם לתורת הנפש החשובה של פרויד, שפתחה פתח לסתרי נפש האדם ולמבואותיה הסתומים, כדי להגיה אור על מחשכיה ולתקן פגימות שברוח האדם" (שם, 129).

ביאליק שם חציצה בין הגותו של פרויד שעיקרה ושיטתה הוא ריפוי הנפש, לבין תחומי יצירת הרוח והאמנות. הוא דוחה את המנתחים והמחטטים בנפש היצירה, הופכים ומהפכים בכל הקדוש והאינטימי, על מנת לגלות ולחשוף את שורש ה"ליכידו", יצר המין, שהוא הוא

כביכול, מקור המקורות ועילת העילות ביצירה. "ויש העושים זאת במין תאוות יצרים לשם סיפוק יצר הזימה והזוהמה המקנן בקרבם. משתבוא לטעון ולקבול על חיטוט חילול זה, מיד סונטים בך בחשיבות מדעית על כי תסביך פלוני אלמוני הוא שבך. - - - והאמת היא, שהסגולה לבוא בסוד היוצר, להדבק ברוחו ולהגיע עד חקר יצירתו – נחלת מעטים היא, מחונני כישרון וייעוד נעלה" (שם, 130).

סימקין ורולניק (2003), במאמר הבוחן את שירתו של ביאליק לנוכח תיאוריות פסיכופתולוגיות על מצבי רוח, מספקים מבט היסטורי נוסף לקשר של ביאליק ופרויד. לטענתם, ביאליק הכיר בחשיבות תורתו של פרויד וזכה לקרוא לפחות ניתוח פסיכואנליטי אחד על יצירתו. ניתן להניח שאי-שביעות רצונו מאותו חיבור¹¹ היא שעמדה מאחורי הסתייגותו מכל ניסיון לחדור מבעד למעטה יצירתו באמצעות הסברים פסיכולוגיים.

מן הידוע על ההיכרות שביניהם, מציינים סימקין ורולניק, כי ביאליק שמר בין מכתביו גלויה שנשלחה על ידי פרויד, ושבה התנצל על כך שנבצר ממנו להגיע למסיבה שנערכה לכבוד ביאליק (שם, 30). עדות מינורית כביכול להערכה של ביאליק כלפי פרויד, אך למעשה רבת משמעות, במיוחד בהקשר למתח שבין היחסים הגלויים והסמויים.

עוד היבט לקשר בין ביאליק ופרויד, עולה ממחקרו של רולניק (2007) **עושי הנפשות – עם פרויד לארץ ישראל, 1918-1948**. הוא מספר כי בשנת 1933 הוזמן משה וולף, ראשון האנליטיקאים הברלינאים שהיגרו לפלשתינה, לשאת הרצאות במסגרת הסניף התל אביבי של הסתדרות המורים. וולף הכריז שבכוונתו להקים הוצאת ספרים קטנה שתתמקד בתרגום לעברית של חיבורי פרויד, ונקב בשמו של ביאליק כמי שעתיד להיות אחראי על הצד הספרותי של הפרויקט. "לא ברור על מה התבססה תקוותו של וולף, כי המשורר הלאומי שהלך לעולמו באותה שנה, יקדיש מזמנו דווקא לכתבי פרויד ויקשור עצמו לעולם הפסיכואנליזה, ממנו ביקש להתרחק" (שם, 118). מטאפורת הגילוי והכיסוי עשויה לבטא את המתח הזה בין אמירותיו המוצהרות של ביאליק ביחס לפרויד, לבין האמירות המובלעות שאפשר ללמוד עליהן מתוך כתביו.

נראה כי תפישת עולמו הפואטית של ביאליק צמחה והתגבשה על רקע הלכי רוח וזרמים

11. היה זה יעקב בקר (1931) שנפנה לפתור את חידת חייו ויצירתו של ביאליק על ידי כך שהתחקה אחר התפתחותו הפסיכו-סקסואלית. הוא עומד על בעיית הקיבעון של הליבידו, שהשפיעה על אישיותו הרוחנית של המשורר. "אין חיבור ומגע בין הליבידו של ביאליק לבין העולם החיצוני. מחיצה כמוסה חוצצת בינו לבין החוץ" (מצוטט אצל רולניק, 2007, 272). רולניק מוסיף כי את ביקורתו על הפסיכואנליזה העדיף ביאליק להשמיע על מי שהניח את היסודות לביקורת הספרות האנליטית ולא על הפרשן האנליטי, שהוא נפל לו קורבן (שם, 273). זה המקום להניח כי מרחב ההשפעה שאנו דנים בו, כולל גם התנגדויות, ולא רק הודהויות.

ספרותיים אירופיים, ותנועות פוליטיות-ציוניות. השדה הפסיכואנליטי פחות משך את תשומת ליבו, בראשית דרכו, ועורר בו התנגדות, שאותה יש לשוב ולברר, בשלבים מאוחרים יותר בחייו.

גילוי וכיסוי בלשון - מטאפורה כתבנית דינמית במרחב הפואטי

סקירה חלקית של טקסטים ביקורתיים שנקשרים לפרויד ולביאליק, שתבנית פואטית זו שזורה בהם, מדגימה את הממד הרחב והאוניברסלי של המטאפורה. האחד כמו לוקח מן האחר, וזולתו כמו מחזיר, והשפעת המטאפורה זורמת בין טקסטים שונים לאורך המאה העשרים כולה. המפגש הפואטי בין ביאליק לפרויד צומח אפוא מן המטאפורה ונשען עליה.

הביטוי הפואטי "גילוי וכיסוי בלשון" הוא גם תשתית תיאורטית בתפישתו של ביאליק, וגם מכונן את התבנית הבסיסית בחשיבה של פרויד.

כתיאוריה של טיפול בדיבור, מחזיק הביטוי "גילוי וכיסוי בלשון" את ההתנהגות האנושית על כפל פניה. כל בן שיחה, במסגרת דיאלוג כלשהו או בטיפול, מתכוון לדבר אחד, וכו-בזמן הוא אומר, בלי דעת, דבר אחר, ואפילו הפוך. חשיפת המשמעות הסמויה, הגלומה בפעולת הדיבור או הכתיבה, היא עצמה תהליך של יצירה. תהליך זה צומח מתוך סימני הטקסט, כאילו היו בו זרעים של משמעויות. מדובר בהתרחשות המזוהה עם השדה הספרותי וגם כאמור, עם המרחב הפסיכואנליטי, הנתפש אף הוא כטקסט.

צמתים ויחסים של העברה אל המטאפורה וממנה, מוכרים לנו בהופעתם בטקסטים שונים, ובמפגשים בין יוצרים, קוראים וחוקרים. למשל, בספרו **משה של פרויד** מביא ירושלמי (2006) דברים ממונולוג עם פרויד: "פעם כשדיברת על הקושי לעשות לגתה פסיכואנליזה, הערת כי זאת מפני שגתה היה לא רק משורר ואיש שהצטיין **בגילוי עצמי**, אלא גם איש שהקפיד על **כיסוי עצמי**, חרף שפע התיעוד האוטוביוגרפי" (שם, 98-99, ההדגשות שלי, נ"ל).

שקד (1996) מאיר זווית נוספת בסוגיה זו. בעבודתו לכינוס מאמריו של סדן משנות השלושים, שהוקדשו לניתוח פסיכואנליטי של יצירותיהם של ברנר וביאליק, הוא מזהה במאמרים ניסיון שיטתי ראשון לשלב את התיאוריה הפסיכואנליטית בביקורת הספרות העברית. שקד עומד על ההבחנה של סדן בין שני סוגים של יוצרים ספרותיים: סופרים מתוודים וסופרים מכסים. סדן קבע למשל, כי מנדלי מוכר ספרים הוא מספר מכסה, ואילו ברנר נמנה עם אותם מתוודים, החושפים בגילוי את הבלתי מודע שלהם. בביאליק, לעומת זאת, ראה סדן דמות הממזגת בין שתי הטיפולוגיות הספרותיות האלה.

ביאליק נע אפוא בין שתי הרשויות, כמו מחזיק את התבנית המטאפורית על שני אופני ההתייחסות הניגודיים שבה. מורכבות זו בגישתו של ביאליק, בייחוד לנוכח סופרים אחרים, עשויה לבסס את השיח שכאן, לקרב אותו אל החשיבה של פרויד ולעשותה משמעותית, גם בתוך מסה זו הנתפשת כביטוי חשוב בפואטיקה המוצהרת שלו.

דוגמה נוספת עולה ממחקרה של חמוטל בר־יוסף **מגעים של דקאדנס**, שמגלה בשירתו של ביאליק סימנים לדיכאון שמקורותיו פסיכולוגיים ותורשתיים. בהקשר לתבנית המטאפורית המתפענחת כאן, גם בר־יוסף עומדת על הכפילות בין הצד המואר לצד החשוך, הטבועה בנטייתו הנפשיות של ביאליק (סימקין ורולניק, 2003, 14). המואר והחשוך, הגלוי והמכוסה, נדמים אפוא כצומת של אנרגיות נפשיות שהתבנית הלשונית מחזיקה אותן. מאמרו של ענברי (1999) לוקח אף הוא מן המסה של ביאליק, כדי להאיר את יצירתו השירית. ענברי יוצא נגד הפרשנות הפסיכואנליטית לשירתו,¹² ומבקש לחילופין להעמידה באור ההתנסות האקסטטי-רליגיוזית. דבריו ממחישים גם הם את תכונת עמימותה של היצירה הספרותית, את המרחב הפתוח שיש בה, ואת ההזמנה האישית שהיא שמה לפתחו של כל קורא. מרחב זה הוא מיכל של משמעויות, המתבררות בפגישות הייחודיות שכל קורא עורך עם הטקסט. גם כותרת מאמרו של ענברי "בין כיסוי לכיסוי מהבהבת התהום", משחזרת את התבנית הפואטית שלפנינו. לא מן הנמנע לראותה גם כמוטיב מקשר בין גישות בביקורת הספרות לבין האתוס של פרויד.

סיכום

כל אלה הם מעט המחזיק את המרובה. המרחב האינטר־טקסטואלי של התרבות הספרותית וההגותית מכיל תנועה מתמדת בין טקסטים לבין יוצרים, ואולי טבעית היא עובדת המפגשים שלהם, בין שהיא נעשית באופן מודע ומכוון, ובין שהיא נובעת מן הלא־מודע והסמוי מן העין. כך פרויד, שבמסה זו כתב על רגש והתייחסות כלפי רילקה, ומה לו כביכול אצל ביאליק? והנה מתממש הפוטנציאל של יחסי העברה במקום אחר ובזמן אחר. זאת באמצעות זנדבנק (1976) למשל, שערך בדיקה השוואתית בין טקסטים ונטייות נפשיות של ביאליק ושל רילקה. בסיום מאמרו הוא אומר: "וכאן המפגש בין השניים, כי עם כל ההבדלים שניהם שרויים במשבר של חיפוש דרך ומשבר כזה אי אפשר שלא ייתן את אותותיו בשיר" (שם, 45).

ביאליק ופרויד נפגשים אפוא באמצעות יוצר אחר, ובמקרה זה הוא רילקה. הטקסטים הספרותיים והביקורתיים הרוחשים במרחב התרבותי נדמים אם כן כמערך של אנרגיות ומתחים, מאגר של השפעות, התנגדויות ותשוקות. ייצוגים מורכבים אלה עשויים להיות אותו מימד לירי הקושר בין מאמריהם של פרויד ושל ביאליק. נראה כי התאמה ודמיון

12. ענברי (1999) טוען כי הביקורת הפסיכואנליטית של סדן לשירת ביאליק היא חלוצת תהליך הפיחות שחל במעמדה, ולמגינת ליבו גם מירון ממשיך כיוון מחקרי זה. התפישה הפרשנית שענברי מבקש לבסס במאמרו היא ראיית השירה כמחוללת התגלות. הוא עושה שימוש במסתו של ביאליק וטוען כי התהום היא ההוויה המכוסה, המתגלה לנו רק בהבלחות רגעיות. השירה היא אפוא ערגה רליגיוזית אל הבהובה של התהום מבעד לכיסויים, ואל המבט האפשרי היחיד לנוכח ההוויה, שהוא המבט החטוף.

בין האנרגיות הנפשיות והספרותיות, המזינות את שני הטקסטים, הם החיבור גם בין המתהווה והמתמשך, בין החדש לבין הקבוע, בין הביטוי הפואטי והפרוזאי, בו רואה אמיר (2008) את המימד הלירי המכונן את הנפש כמרחב. הממד הלירי הוא המאפשר לאדם לחוות את התנועה שלו בעולם לא רק כתנועה קדימה (מנקודת הלידה עד לרגע המוות) אלא גם כתנועה פנימה. בהוסיפו על הציר הקיומי של הזמן את ציר המשמעות הוא מספק לנפש גם את חוויית "הפרטי שמעבר לפרטים": בעוד שהפרטים מסודרים לעולם על ציר הזמן, הפרטי ממוקם על ציר המשמעות. תנועה זו על צירים של זמן ומשמעות, חובקת גם את שני הטקסטים, של ביאליק ושל פרויד.

אפשר לזהות אותה גם בדבריו של ברוקס (Brooks, 1984) כי טקסטים נעים תמיד בכוח התשוקה, מתחילתם-לידתם אל עבר סיומם-מותם, ובתוך כך טבורו של הטקסט הופך לשדה כוח טעון. תנועת הטקסטים אל סיומם-מותם נעשית תמיד מתוך זיקה בלתי נמנעת לחזרה. בכך הם נדמים לבני אנוש המתקדמים גם הם במסלול חייהם בתנועה אל המוות, ובתשוקה אל המנוחה מן הקונפליקטים. ראינו חיבור זה בין הקונקרטי למטאפורי במסה "על דברים בני חלוף". גם אצל ביאליק, הטקסט הוא מקום לתבניות נפש אוניברסאליות, הנובעות ככל הנראה באורח לא מודע, מההתנהגות הלשונית. צורת ההתבוננות הלירית מזהה בפניו של מושא ההסתכלות שלנו לא רק את פניו המוחשיים והעכשוויים, אלא גם את פניו האפשריים.

פרויד הוא עולם ומלואו, וגם מורכבותה של המסה "גילוי וכיסוי בלשון" אינה מאפשרת במסגרת התייחסות מצומצמת זו לעמוד על כל תכניה ומשמעויותיה. ביאליק עצמו אומר בה, כי שום תשובה לשאלת המהות אינה מובלעת ועומדת. ואפילו דיבור של תשובה, אף הוא אינו באמת אלא נוסח אחר של השאלה עצמה. ברוח דומה, על המפגש עם הטקסט, מתנסחת גם אמיר (2008): "אופן הידיעה הזה איננו רק תהליך שבו אנו חודרים לתוך אובייקט הידיעה ומפענחים את הצופן הפנימי שלו, אלא גם מפגש שבו אנו מניחים לאובייקט הידיעה לחדור לתוכנו ולפענח את הצופן הפנימי שלנו. למעשה, מדובר בידיעת האפשרי, שמעצם מהותו איננו בעל גבולות מוגדרים, איננו סטטי ואיננו חד-משמעי" (שם, 96).

אפשר לסיים התבוננות חלקית זו גם בדבריו של בלום (2008), הקושר את הלשוני והפסיכואנליטי ברוחו של פרויד. הלא-מודע מובנה בעיניו, כמו שפה, והרחפים ומנגנוני ההגנה מבוססים על רטוריקה פואטית. בלום אוסף את העמדות התרבותיות המוקדמות לו ויוצר את המינוח החדש שלו: דימויים נפשיים והגנות מילוליות. תנועת הדברים בני חלוף מסתמנת אפוא כבבואת היצירה, שדרכה בא הנסתר לידי גילוי.

כך נבנית התבנית "גילוי וכיסוי בלשון", לנראטיב של מסע וחיפוש אחר ביטויי התנהגות של הנפש הפואטית. יש שהיא יוצאת מן החשיבה התיאורטית, ויש שהיא יוצאת מאירועי החיים.

ביבליוגרפיה

- אמיר, דנה (2008). **על הליריות של הנפש**, מאגנס ואוניברסיטת חיפה.
- ביאליק, חיים נחמן (1954) [1915]. **"גילוי וכיסוי בלשון"**, דברי ספרות, דביר, תל אביב, עמ' 22-31.
- בלום, הרולד (2008) [1973]. **חרדת ההשפעה – תיאוריה של השירה**, תרגום מאנגלית: עופר שור, רסלינג, תל אביב.
- ברינקר, מנחם (1980). **מבעד למדומה: משמעות וייצוג ביצירה הבדיונית**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- ברמן, עמנואל (1986). "העברה – העברה נגדית כהליך בין-אישי כולל", **שיחות 1** (1), עמ' 6-14.
- ברמן, עמנואל (1987). "פסיכואנליזה וספרות: בחיפוש אחר נקודת מפגש", **שיחות 1** (3), עמ' 207-218.
- גלדמן, מרדכי (1998). **ספרות ופסיכואנליזה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- הרשב, בנימין (2000) [1972]. **שדה ומסגרת – מסות בתיאוריה של ספרות ומשמעות**, כרמל, ירושלים.
- זנרבנק, שמעון (1976). **שתי בריכות בעיר: קשרים ומקבילות בין השירה העברית והשירה האירופית**, הקיבוץ המאוחד, אוניברסיטת תל אביב.
- ירושלמי, יוסף חיים (2006). **משה של פרויד**, מרכז שלם, ירושלים.
- לוח, צבי, שמיר, זיוה (2001). עורכים: על **"גילוי וכיסוי בלשון"** – עיונים במסתו של ביאליק, אוניברסיטת בר אילן.
- סדן, דב (1996). **מדרש פסיכואנליטי – פרקים בפסיכולוגיה של י"ח ברנר**, מאגנס, ירושלים.
- סימקין, אריאל, רולניק, ערן (2003). "בין כוכבים לתהום רבה – לשאלת מצבי הרוח של ח"ג ביאליק", **מקרום 12**, מכללת ספיר, עמ' 13-31.
- עובדיהו, מרדכי (1969) [1940]. **מפי ביאליק**, אלף, תל אביב.
- ענברי, אסף (1999). "בין כיסוי לכיסוי מהבהבת התהום", **חרדים 13**, עמ' 21-32.
- פרויד, זיגמונד (1915). "על דברים בני חלוף", מבוא ותרגום: ערן רולניק, (1994) **שיחות 3**, עמ' 233-234.
- צורן, רחל (2000). **הקול השלישי**, כרמל, ירושלים.
- צורן רחל (2009). **חותם האותיות: קריאה וזהות בדיאלוג הביבליותרפי**, כרמל, ירושלים.
- רולניק, ערן (1994). (מבוא ותרגום מגרמנית), "על דברים בני חלוף", זיגמונד פרויד, 1915, **שיחות 3**, עמ' 233-234.
- רולניק, ערן (2007). **עושי הנפשות – עם פרויד לארץ ישראל, 1918-1948**, עם עובד, תל אביב.
- שקד, גרשון (1996). "מן הגלוי אל הסמוי – דברי מבוא", **מדרש פסיכואנליטי – פרקים בפסיכולוגיה של י"ח ברנר**, מאגנס, ירושלים, עמ' 11-24.

Brooks, Peter (1984). *Reading for the Plot*, Oxford: Clarendon Press.

Holland, Norman (1975). *5 Readers Reading*, New Haven and London: Yale University Press.

e-mail: naama_lev@smkb.ac.il